
<https://doi.org/10.15407/etet2025.01.059>

УДК: 316. 323. 3

JEL: A2; N43, 53, 73; O52; P40

Віктор Тарасевич

АНТИЧНИЙ ПОЛІС: ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СПАРТАНСЬКИЙ ЗЛАМ

Ця стаття продовжує цикл публікацій про універсумну еволюцію Давньогрецької субцивілізації Античної цивілізації та присвячена переважно соціально-економічній та інституційно-політичній характеристиці доцентрово-інтеграційних моделей Афінської архе та Пелопоннеського союзу. На відміну від Делоської симмахії з її переважно гетерархічними зв'язками, для розвиненої Афінської архе характерна переважно ієрархічно-синархічна модель інтеграції, загалом адекватна унітарно-федеративному державному устрою. Важливими доцентровими факторами стали універсумна міць Афін, досить розвинена опосередкована (торгово-ринкова) ускладнена проста кооперація між полісами, їхня відома інституційна та культурна спільність. Саме в цей період були закладені досить значущі блоки у фундамент майбутніх міждержавних відносин – принцип суверенітету держави, начала (основи) міждержавного договірного права, порядок взаємного обміну цивільними правами, норми арбітражу, зачатки концепції нейтралітету та ін. Серед причин розпаду архе слід акцентувати егоїстичне використання владною державною групою Афін централізованого надлишкового, додаткового та необхідного продукту, що не забезпечувало реалізації об'єктивних загальносуспільних, синерго-суспільних, загальносоюзних та синерго-союзних інтересів.

Використовуючи історичні особливості становлення Спарти, її родовій знаті вдалося успішно блокувати демократичні реформи афінського

Тарасевич Віктор Миколайович (viktarasevich@gmail.com), д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України; Український державний університет науки та технологій (Дніпро). ORCID iD-0000-0002-6997-0166

Цитування: Тарасевич В. М. Античний поліс: інтеграційні процеси і спартанський злам. Економічна теорія. 2025. № 1. С. 59–74. <https://doi.org/10.15407/etet2025.01.059>

*© Видавець Державна установа "Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України", 2025.
Стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>)*

типу та зберегти олігархічний характер державної влади. Військово-мобілізаційний характер організації спартанської громади дозволяв владній групі частково реалізовувати загальносуспільні інтереси громадян у підтримці статус-кво у відносинах з неповноправними, проте не гарантував адекватної реалізації синерго-суспільних інтересів як відображення взаємодії інтересів різних кластерів поліса, а також загальносуспільних інтересів – спільних для всіх кластерів поліса, а не лише для кластерів громадян. Подібні процеси були характерні для більшості полісів Пелопоннеського союзу, що зумовило як гетерархічну модель його інтеграції, так і її нестійкість перед зовнішніми викликами.

Ключові слова: античний поліс, архе, союз, інтеграційна модель, унітарно-федеративний устрій, гетерархічні, синархічні, ієрархічні зв'язки, демократія, олігархія, форми привласнення, обмін сутнісними людськими силами, соціально-економічні суперечності.

ANTIQUE POLIS: INTEGRATION PROCESSES AND SPARTAN BREAK

Viktor Tarasevych (viktarasevich@gmail.com) Doctor of Economics, Professor, corresponding member of NAS of Ukraine, Chair of Department of International Economics and Social-Humanitarian Disciplines Ukraine State University of Science and Technology (Dnipro). ORCID iD-0000-0002-6997-0166

This article continues the series of publications on the universal evolution of the Ancient Greek sub-civilization of Ancient civilization and deals primarily with the socio-economic and institutional-political characteristics of the centripetal integration models of the Athenian arche and the Peloponnesian League. In contrast to the Delian symmarchy with its predominantly heterarchical connections, the developed Athenian arche is characterized by a predominantly hierarchical-synarchic model of integration, which is generally adequate to the unitary-federal state structure. Important centripetal factors were the universal power of Athens, fairly developed indirect (in terms of trade and market) complicated simple cooperation between the polises, and their well-known institutional and cultural commonality. It was during this period that very significant blocks were laid in the foundation of future interstate relations, such as the principle of state sovereignty, the beginnings of interstate contractual law, the procedure for the mutual exchange of civil rights, arbitration rules, the beginnings of the concept of neutrality, etc. Among the reasons for the collapse of the arche, one should emphasize the selfish use by the power state group of Athens of the centralized surplus, surplus and necessary product, which did not ensure the implementation of objective general public, synergistic-public, all-union and synergistic-union interests.

Using the historical features of the formation of Sparta, this polis's tribal nobility managed to successfully block democratic reforms of the Athenian type and preserve the oligarchic nature of state power. The military-mobilization nature of the organization of the Spartan community allowed the power group to partially realize the citizens' general public interests in maintaining the existing status quo in relations with those with less rights. However, it failed to guarantee either an adequate implementation of synergistic public interest (as a reflection of the interaction between the interests of the polis's different clusters), or the general public interests (common to all clusters of the polis, and not just to individual clusters of citizens). Similar processes were characteristic of most polises in the Peloponnesian League, which predetermined both the heterarchical model of its integration and its instability in the face of external challenges.

Keywords : ancient polis, archae, union, integration model, unitary-federal system, heterarchical, synarchic, hierarchical relations, democracy, oligarchy, forms of appropriation, exchange of essential human forces, social-economic contradictions.

Якщо попередні статті циклу присвячені головним чином *внутрішній* будові та структурі класичного античного поліса, тут увага акцентується на *зовнішніх* аспектах життєдіяльності полісів, інтеграційних процесах, характерних для Афінської архе та Пелопоннеського союзу. На відміну від дослідницької традиції, що склалася (Сергеев, 1963; *История Европы...*, 1988), центральним пунктом аналізу є процеси привласнення та обміну сутнісними людськими силами в їх різних формах.

Афінська архе

Зазначені раніше особливості та обмеження самоорганізації ВДержГ-и та громадянської громади поліса визначили зміст та характер його зовнішніх зв'язків та експансії. Історія свідчить про досить поширену практику коаліційних та союзницьких об'єднань давньогрецьких полісів. Практично кожен поліс мав досвід членства у тій чи іншій амфіктіонії, симмахії, симполіті чи коаліції іншого типу (*История Европы...*, 1988. С. 293, 318). Відцентрові, об'єднавчі процеси в спілках і коаліціях мали цілком певні *універсумні підстави*. Не була винятком і Делоська симмахія, а потім – і Афінська архе. Найбільш *очевидні*, безпосередні причини її утворення та зміц-

нення пов'язані з протистоянням Персії. Перед лицем могутнього агресора *військово-політичне* об'єднання полісів було імперативним, у *духовному* відношенні йшлося про захист загальної культурної ідентичності греків, яку вони вважали найвищою та більш розвинутою порівняно з варварською перською. З огляду на це *соціально-кластерна* подоба полісів показала домінування доцентровості над відцентровістю, а можлива втрата портів, морських торгових шляхів і родючих земель загрожувала *економічною* катастрофою. Цілком природно, що "модератором і промоутером" доцентровості стали Афіни як найрозвиненіший поліс, "перший серед рівних".

Такою є "надводна частина айсберга" причин і об'єднання, і прихованих відцентрових процесів. Але "айсберг" має не лише "надводну", а й могутню "підводну", невидиму частину. Зокрема, йдеться про суперечливу взаємодію основ природничо-історичної еволюції поліса, які "виштовхують" його за його ж межі, з одного боку, і міжполісних взаємозв'язків – з іншого. Наприклад, внутрішньополісна *безпосередня* (виробнича) ускладнена проста *кооперація* прагне вийти за його економічний простір, але в розглядуваний період зовнішньої експансії така кооперація не може обминути стадію *опосередкованої* (торгово-ринкової) ускладненої простої *кооперації* між полісами. Перша визначає останню та визначається нею. Ця циклічна причинність неминуче відбивається на процесах привласнення та обміну, політичної організації полісів, інститутотворення та його наслідках. Вищевикладене свідчить необхідність більш уважного вивчення об'єднувачих зусиль ВДержГ-и Афін, ступеня їх відповідності об'єктивним інтеграційним процесам, причин розпаду архе.

Епоха Перікла увінчує успіхи централізації. До архе входить близько 200 полісів, а кількість жителів підвладної Афінам території перевищує 10 млн осіб (Сергеев, 1963. С. 249–250). *Центр* архе міцно утримують Афіни, *напівпериферію* утворюють союзні поліси, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, на *периферії* розташовані численні "підлеглі" поліси, які обмежуються сплатою форосу. На зорі Делоської симмахії поліси самостійно "адміністрували"

форос, але дуже скоро ці функції були передані спеціальним афінським уповноваженим. Периферія була поділена на п'ять округів, на чолі кожного з яких стояла афінська уповноважена особа з широкими правами нагляду та контролю. Подібні функції виконували і уповноважені в полісах напівпериферії. До багатьох полісів архе виводяться афінські клерухії і розташовуються гарнізони (*История Европы...*, 1988. С. 293–294). Їхні глави, як і згадані уповноважені, є членами ВДержГ-и Афін та офіційними провідниками її рішень.

За Перикла ці рішення відображають цілеспрямовану політику трансформації переважно гетерархічної (конфедеративної) моделі Делоської симмахії в ієрархічно-синархічну (унітарно-федеративну) модель архе. Саме з цією метою в периферійних та союзних полісах встановлювалися демократичні режими (навіть всупереч волі народних зборів), обмежувалася юридична (власне інституційна), судова, а отже, і економічна самостійність полісів, експансія афінських протоінститутів релігії та культури підтримувалася власне інституційно й економічно, зокрема у вигляді різноманітних санкцій (*История Европы...*, 1988. С. 293–294)¹.

Проте навіть наймайстернішому "промоутеру" величі Афін, найпрофесійнішій ВДержГ-і не вдалося б уникнути "тріщин" у фундаменті такої величної "споруди", бо її унотип в основному залишився тим самим. Розглянуті вище основи та порядок обміну СЛСп між ВДержГ-ю та громадянською общиною поліса в принципі не змінилися в умовах архе і відтворили себе в обміні СЛСп між розширеною ВДержГ-ю Афін (ВДА) та громадянськими общинами всіх полі-

¹ Як відомо, в політичну основу Другого Афінського морського союзу було покладено ідею утворення та функціонування владної союзної групи (ВСГр-и), як певного синтезу ВДержГр-и Афін та синедріону – своєрідної сукупної владної групи всіх союзних полісів, крім Афін. Зокрема, для проведення будь-якої акції була потрібна згода і ВДержГр-и Афін, і синедріону. З урахуванням проголошених гарантій незалежності та вільного вибору державного ладу, заборони клерухій та придбання афінянами полісних земель (*История Европы...*, 1988. С. 318-319) існують передумови формування конфедеративної держави. Однак реальні дії Афін стали своєрідною калькою таких само за часів Першого Афінського морського союзу та архе. Другий морський союз повторив долю Першого. Звісно, не випадково.

сів (ПАР), що входять до архе. Виходитимемо з еквівалентності такого обміну²:

$$ЗЦнСЛСпвга = ЗЦнСЛСппар, \quad (1)$$

де ЗЦнСЛСпвга та ЗЦнСЛСппар – загальна цінність поточних СЛС, створених для обміну відповідно до ВДержГ-и Афін і полісами архе.

З урахуванням кориснісної та затратнісної цінності СЛСп³, а також результатів виробництва, обміну та споживання СЛСп вираз (1) може бути конкретизовано:

$$\begin{aligned} ЗЦнСЛСпвга + КЦнСЛСппар-вга = \\ = ЗЦнСЛСппар + КЦнСЛСпвга-пар. \end{aligned} \quad (2)$$

Безумовно, КЦнСЛСпвга-пар > КЦнСЛСппар-вга на величину негативної корисної нееквівалентності обміну для ВДержГ-и Афін $\Delta КЦнСЛСпвга$. Остання має дорівнювати позитивній затратній нееквівалентності обміну $\Delta ЗЦнСЛСпвга$ ($ЗЦнСЛСппар - ЗЦнСЛСпвга$):

$$\Delta КЦнСЛСпвга = \Delta ЗЦнСЛСпвга. \quad (3)$$

Оскільки до складу затратної цінності благ та послуг входить цінність НДНхПр, то за аналогією з виразами (3) та (4) можемо записати:

$$\Delta ЦнНДНхПрвга = ЦнНДНхПрпар-вга - ЦнНДНхПрвга-пар. \quad (4)$$

Саме величина $\Delta ЦнНДНхПрвга$ у вигляді форосу, торгових мит, різних платежів централізується і утворює ту частину казни архе ($\Delta ЦнНДНхПрвга = ЦнЦнНДНхПр_2^4$), яка надходить до змішаного суспільно-індивідуального привласнення ВДержГ-и. Останнє має бути довільним.

² Обмін СЛСп між афінським полісом та полісами архе тут не розглядається. Як і раніше, увага акцентується на русі та привласненні НДНхПр.

³ У принциповому плані склад СЛСпол і СЛСпол ВДержГр-и Афін і полісів архе подібний до розглянутого вище складу СЛСпол і СЛСпол ВДержГр-и і громадянської общини поліса. Звісно, і в умовах архе ВДержГр-а кожного поліса здійснює обмін $\Delta СЛСп$ зі "своєю" громадянською общиною, причому ці $\Delta СЛСп$ відрізняються від таких само, що вступають в обмін з ВДержГр-ю Афін.

⁴ Загальна цінність ЦнНДНхПр ВДержГр-и Афін ($ЗЦнЦнНДНхПр$) дорівнює суми $ЦнЦнНДНхПр_1$ і $ЦнЦнНДНхПр_2$.

По-перше, навіть невелика частина ЦнНДНхПр_2 не може використовуватися на утримання ВДержГ-и Афін, зокрема її уповноважених, оскільки має у своєму розпорядженні відповідний еквівалент цінності створеного нею НДНхПрвга. Кожний державний субактор повинен отримувати як винагороду (оплату) величину цінності, еквівалентну його діяльнісному (трудовому) вкладу в ЦнНДНхПрвга за вирахуванням можливих податкових вилучень. Якщо ВДержГ-а Афін привласнює і розподіляє між держсубакторами ще й частину ЦнЦНДНхПр_2 , то ця частина є нічим іншим, як об'єктом владно-власницького привласнення ($\text{ЦнЦНДНхПр}_2\text{вв}$). Прагнення ВДержГ-и Афін максимізувати цю частину, зокрема і за допомогою збільшення обсягу ЦнДНхПр_2 , відіграє відкладену відцентрову роль. Якщо на зорі Делоської симмахії частина ЦнЦНДНхПр_2 , еквівалентна цінності послуг примусу, які нав'язувалися ВДержГ-ю Афін союзним полісам, була зникаюче мала, то на піку архе вона стала загрозливою. Ймовірно, існує певна гранична частка подібної негативної еквівалентності, перевищення якої може призвести до порушення загальної еквівалентності обміну СЛСп. У цьому контексті прагнення багатьох полісів покинути архе виглядає зовсім не випадковим, а завершення греко-перської війни стало лише хорошим приводом. ВДержГ-и союзних полісів були не проти владно-власницьки при-власнювати ту частину НДНхПр, яка спрямовувалась до Афін у вигляді форосу, і конвертувати їх в об'єкти недержавного привласнення своїх членів. У цій битві за НДНхПр "еліти" яскраво демонстрували нерозбірливість у методах і нерідко йшли на зраду інтересів свого поліса загалом.

По-друге, за відсутності інших загальносоюзних політичних органів ВДержГ-а Афін була покликана виконувати функції представника архе як сукупності полісів загалом, тому певні частини ЦнЦНДНхПр_2 мала спрямовувати на реалізацію інтересів окремих полісів, і навіть загальносоюзних і синерго-союзних інтересів. З позицій прийнятого тут варіанта ЗТЦ кожен поліс повинен був отримувати: 1) на *загальнополісні* потреби – частину ЦнЦНДНхПр_2 , яка еквівалентна частині цінності створеного ним та переданого до каз-

ни архе НДНхПр (Δ_1 ЦнЦНДНхПрвга-п); 2) на реалізацію полісом загальносоюзних інтересів – частину ЦнЦНДНхПр₂, яка еквівалентна частині цінності створеного ним та переданого до казни архе НДНхПр (Δ_2 ЦнЦНДНхПрвга-п). Проте загальна величина одержуваної полісом з казни ЦнЦНДНхПр₂ (Δ_1 ЦнЦНДНхПрвга-п + Δ_2 ЦнЦНДНхПрвга-п) у будь-якому разі повинна бути менше переданої полісом у казну ЦнЦНДНхПр₂ на величину, потрібну ВДержГ-і Афін для реалізації синерго-союзних інтересів (Δ ЦнЦНДНхПр₂сс). Очевидні труднощі в адекватному визначенні та "адмініструванні" цих частин цінності сприяли їхньому владно-власницькому привласненню членами ВДержГ-и Афін. Відповідно загальнополісні, загальносоюзні та синерго-союзні потреби з казни архе належним чином не фінансувалися, а отже, відцентровий потенціал неминуче накопичувався, хоча велич і гегемонія Афін виглядали непорушними.

Отже, використання ВДержГ-ю Афін і ЦнЦНДНхПр₁, і ЦнЦНДНхПр₂ було довільним, але далеко не завжди забезпечувало реалізацію об'єктивних загальносуспільних, синерго-суспільних, загальносоюзних і синерго-союзних інтересів. Звісно, приватно-експлуататорське та владно-власницьке привласнення також мають цілком певні об'єктивні підстави. Проте сформований ВДержГ-ю Афін організаційно-економічний механізм не забезпечив адекватну оптимізацію та доцентрову орієнтацію різних та суперечливих форм привласнення НДНхПр⁵.

Спартанський злам

Вище акцентовано ті причини, через які Афінам, навіть на піку своєї могутності, не вдалося об'єднати грецький світ у єдиний держцунобр. Подібна невдача спіткала і Спарту. Щоб розібратися в причинах її доцентрових перемог та поразок, звернемося до ос-

⁵ Звісно, не можна недооцінювати і позитивний досвід міжполісних взаємодій. Зокрема, було закладено дуже значущі блоки у фундамент майбутніх міждержавних відносин (принцип суверенітету держави, основи міждержавного договірного права, порядок взаємного обміну громадянськими правами, норми арбітражу, зачатки концепції нейтралітету та інших (*История Европы...*, 1988. С. 320-322). Проте в реальних умовах Стародавньої Греції вони значною мірою залишалися бажаними, а не нормативними.

новних історичних подій XI–IV століть до н. е. та їх універсумного контексту. За наявними історичними даними поліс Спарта виник у XI–X століттях до н. е. після завоювань дорійцями середньої частини Європу на родючих землях Лаконіки (*История Европы...*, 1988. С. 250). Її долина, що знижується до моря, з боку суші була оточена важкопрохідними височинами, а на узбережжі не було зручних гаваней (*Сергеев*, 1963. С. 148). Отже, сама природа продиктувала домінування землеробства над іншими видами економічної діяльності.

Вже в процесі завоювання сформувалися основні соціальні кластери спартанського поліса, що відрізняються за етнічними та діяльнісними ознаками, а саме: (1) повноправні громадяни – родова знать, головним чином, дорійська. Проте не виключено часткове входження до її складу окремих представників ахейської родової знаті; (2) повноправні громадяни – дорійці – селяни та воїни; (3) негромадяни – фактично поневолені ілоти – землероби, більшою частиною яких були ахейці; (4) вільні, але неповноправні періеки – переважно ахейці. Займалися ремеслом та торгівлею (справою, негідною спартіата – громадянина), а також землеробством. Населяли головним чином прикордонні райони Лаконіки на правах обмеженого і жорстко контрольованого з центру самоврядування, але до участі у справах держави не допускалися (*История Европы...*, 1988. С. 250; *Сергеев*, 1963. С. 149–153).

Як бачимо, соціально-кластерна будова спартанського населення аналізованого періоду в якісному відношенні цілком відповідає стандартам гомерівського суспільства. Це слушно і для владної групи общини (ВГрОб) або владної державно-формуючої групи (ВДФГр-и). Її ядро утворюють два царі, рада старійшин чи герусія (до її складу входили і царі) та ефорат. Царі, старійшини та ефори є представниками найвпливовіших і найзнатніших спартанських родів. *Формально* верховна влада належить народним зборам, проте *реально* вони лише затверджують рішення, ухвалені радою старійшин. Як і в інших давньогрецьких полісах цього періоду, у Спарті законодавчі, виконавчі та судові (контрольні) функції не закріплю-

валися виключно за відповідними органами ВДФГр-и. Наприклад, судовими та військовими справами відали і герусія, і ефорат; виконавча влада була "розосереджена" між царями та іншими членами герусії (*История Европы...*, 1988. С. 251; *Сергеев*, 1963. С. 154).

Політичний устрій поліса переважно відповідає системі своєн-ня. Мабуть, аж до Мессенських воєн для її еволюції характерні переважно універсальні тренди: ОПКлК владно-власницьке привласнення неподільної землі та НДНхПр поступово трансформується в ОПКлКлК, а ККл(С) привласнення клерів та відповідного продукту – у ККл(С)П, причому приватний компонент починає проникати і у владно-власницьке привласнення. Як і в Афінах, така політико-економічна система передбачала банкрутство (обезземелення) значної кількості громадян – власників клерів, і не могла забезпечити від земельного голоду як наслідку і згадуваного банкрутства, і природного демографічного "пресу".

У період і після закінчення Мессенських воєн еволюція соціально-економічної системи Спарти істотно відхиляється від заданого попередньою історією загальногрецького тренду. Його природне продовження спостерігається в Афінах, Спарта ж VIII–IV століть до н. е. демонструє своєрідний історичний злам: ряд взаємопов'язаних змістових особливостей, які мають відповідні причини та наслідки.

Мессенські війни, з одного боку, стали логічним продовженням попередніх дорійських завоювань, з другого – наслідком земельного "голоду" завойовників. Перемога дорійців призвела до серйозних зрушень в етнічній та соціальній будові Спарти: по-перше, у кількісному відношенні повноправні дорійці значно поступалися неповноправним та безправним ахейцям; по-друге, у тому числі і тому відбулася масова "перекваліфікація" повноправних – вони змушені були віддати перевагу зброї над земельним знаряддям та стати професійними воїнами; по-третє, основним продуктивним соціальним кластером стали хлібороби – ілоти; по-четверте, значно зросла кількість неповноправних перієків – ахейців.

Перед лицем такого значного переважання неповноправних і безправних, котрі мали ще й небезпечну територіальну локаліза-

цію і концентрацію, і навіть недружніх сусідів стало неминучим перетворення спартанського демосу в "замкнуту корпорацію професійних воїнів-гоплітів" (*История Европы...*, 1988. С. 251). Його мобілізація для ефективного протистояння внутрішнім та зовнішнім загрозам, для виживання та розвитку стала основним каталізатором утворення ранньої держави та трансформації ВДФГр-и у ВДержГр-у. Якщо в Афінах становлення та зміцнення держави відбувалося в умовах протиборства олігархічної та демократичної партій за явного домінування останньої, то в Спарті родовій знаті вдалося успішно блокувати демократичні реформи афінського типу та зберегти олігархічний характер державної влади. З цією метою були вміло використані закони Лікурга, що сходять до племінного устрою.

Під їх "егідою" були проведені реформи, покликані акцентувати майнову рівність. По-перше, на межі VII–VI століть до н. е. було здійснено широкий переділ землі на принципах суворої відповідності між числом наділів та повноправних громадян. Заборонялося змінювати величину наділів, а також їх передачу будь-кому за допомогою дарування, заповіту, продажу тощо. По-друге, до кожного наділу було прикріплено відповідну кількість сімей ілотів із зобов'язаннями сплати господарю значного натурального оброку (до половини врожаю). По-третє, спартіатам заборонялося займатися торгівлею і ремеслом як заняттями, що ганьблять громадян. Це була доля перієків, причому масштаби їхньої діяльності обмежувалися. По-четверте, з обігу вилучалася золота та срібна монета, а замість неї використовувалися важкі залізні оболи. По-п'яте, відроджувалися висхідні до первісного ладу традиції соціального виховання дітей, обідніх товариств (сиситій) та інших. (*История Европы...*, 1988. С. 251–252; *Сергеев*, 1963. С. 155–156).

З іншого боку, олігархічна ВДержГр-а зберегла у своїх руках вищі розпорядчі функції щодо землі, ілотів, продукуваних власне інститутів. Фактично, спартанський демос залишався у політичній, соціально-економічній та релігійній залежності від правлячої арис-

тократії. Вже в ході Мессенських воєн виявилось, що багато її представників далеко не ревно дотримувалися законів Лікурга, виправдовуючи збагачення за допомогою пограбування своїм особливим походженням та протоінститутами меритократії.

Отже, за відносно короткий період *соціально-економічна* система поліса була трансформована і набула якостей, які помітно відрізняли її від сучасної їй соціально-економічної системи Афін. Акцентуємо увагу на її ядрі – підсистемі *своєння*. *ВДержГр-а* є агрегованим актором владно-власницького ОПКлКлК привласнення всіх ключових об'єктів, у тому числі неподільної та *подільної* землі, ілотів, централізованого НДНхПр, знарядь насильства та примусу, власне інститутів та значної частини протоінститутів. Саме ОПКлКлК привласнення утворює основний зміст *державної форми привласнення*. Колективний компонент такого владно-власницького привласнення багато в чому є формальним, бо фактично обмежений лише *використанням пересічними спартіатами* більшості зазначених об'єктів. Виняток становлять клери, прикріплені до них ілоти та частина виробленого останніми НДНхПр, які є об'єктами колективно-кланового (сімейного) відокремленого експлуаторського⁶ (ККл(С)Ве) володіння, управління та використання. Частину НДНхПр спартіат направляє до казни поліса, частину використовує на утримання сім'ї та військову справу, у тому числі на екіпірування гопліту. *Ілотам* відведено роль простих *користувачів* земельного клера, до якого вони прикріплені. Левову частку виробленого власною працею НДНхПр ілоти змушені віддавати до казни та "своєму" спартіату. У ККл(С) *розпорядженні* ілотів залишається лише невелика частина цього продукту. Більшість *перієків* виступають акторами ККл(С)П привласнення знарядь ремісничої та торгової діяльності. Їхній статус неповноправних не дозволяв їм надавати клери для занять землеробством, але повністю викреслити останні було

⁶ На відміну від описаної Ф. Енгельсом відокремленої власності, відокремлено-експлуаторський компонент ККл(С)Ве привласнення відображає практично повне ігнорування спартіатами землеробської, ремісничої та торговельної діяльності, а також експлуаторське привласнення ними частини НДНхПр, виробленого ілотами.

неможливо. Відносно нечисленні раби були об'єктом відповідних форм привласнення ВДержГр-и, спартіатів та періеків.

Суперечності системи своєння в Спарті подібні до таких само в Афінах додемократичного періоду. Позначимо основні з них, акцентуючи, як і раніше, на привласненні НДНхПр. Мабуть, найбільш значущим для долі Спарти стала суперечність між ВДержГр-ю і спартіатами, тобто повноправними громадянами, з одного боку, і ілотами й періеками – з іншого, щодо привласнення виробленого останніми НДНхПр. У категоріях ТТВ перші були акторами експлуаторського, відповідно ОПКлКлК та ККл(С)Ве привласнення його (продукту) лівової частки – ΔНДНхПрвг,с. З позицій ЗТЦ еквівалентом цінності ΔНДНхПрвг виступає, головним чином, цінність послуг насильства та примусу, які громадяни "надавали", тобто нав'язували неповноправним⁷. Оскільки ж на відміну від Афін саме неповноправні, а не громадяни, були акторами землеробської, ремісничої і торгової діяльності, остільки, по-перше, змушені були виплачувати до казни поліса відносно більшу частину виробленого ними НДНхПр проти такої ж, сплачуваної афінянами-громадянами; по-друге, неповноправні практично повністю виключалися з політичного процесу, що перетворювало характерний для Афін розрив між економічною та політичною складовою общини поліса на "спартанську прірву". Звісно, і перша, і друга обставини каталізували антагонізацію зазначених суперечностей між громадянами та неповноправними. Відсутність адекватних форм мирного їх вирішення періодично ставила поліс на межу катастрофи і загибелі, про що свідчать повстання ілотів.

Військово-мобілізаційний характер організації спартанської общини дозволяв ВДержГр-і почасти адекватно відобразити і реалізувати *загально-суспільні* інтереси громадян у підтримці такого статус-кво у відносинах з неповноправними, проте не гарантував

⁷ У порівнянні з цінністю таких послуг цінність продуктованих ВДержГр-ю власне інститутів (для неповноправних) є набагато менш значущою, хоча в обміні СЛС між громадянами та неповноправними, безумовно, має враховуватися. Це слушно і щодо інших предметів такого обміну.

адекватної реалізації *синерго-суспільних* інтересів як відображення взаємодії інтересів різних кластерів поліса, а також загальносуспільних інтересів – спільних для *всіх* кластерів поліса, а не тільки для кластерів громадян. Зазначений характер організації до певної міри пом'якшував, але не купірував суперечностей між ВДержГр-ю і пересічними спартіатами щодо привласнення вилученого у ілотів і перієків ΔНДНхПрвг,с. Своє владне становище родова аристократія використовувала для привласнення не тільки лівової частки цього ΔНДНхПрвг, але й клерів пересічних спартіатів. Про масштаби такого перерозподілу говорить майже чотириразове зменшення кількості гоплітів (з 9 до 2,5 тисяч) із VI ст. до 371 р. до н.е. (Сергеев, 1963. С. 359). Мабуть, з цією метою використовувалися механізми та інструменти, подібні до афінських. Аристократичні *клани* були надто розбірливі в засобах перерозподілу на свою користь і ΔНДНхПрвг,с, і земельних клерів, і військової здобичі як результату перемог у битвах греко-перської та Пелопоннеської воєн. Як бачимо, попри формальну дію законів Лікурга, у VI–V ст. до н. е. відбувається помітна майнова диференціація спартіатів, чому вирішальною мірою сприяла "маркетизація" відносин, каталізована військовими діями і розширенням зовнішніх торговельних зв'язків.

Майнова диференціація поширюється і на кластери ілотів й перієків. Звісно, що частина НДНхПр, якою вони могли розпоряджатися на власний розсуд, не могла бути ідентичною для всіх сімей. Найбільш працьовиті та удачливі поступово ставали багатшими, і навпаки. До залежності ілота від "свого" спартіата додавалася та чи інша залежність від іншого ілота та/чи перієка, передусім боргова. Потрібно враховувати і розвиток тіньових форм лихварства, оренди, найманної праці. Подібні процеси, але з відносно більшою інтенсивністю, протікали в кластері перієків. Саме вони стали головними "драйверами" та "промоутерами" прогресу товарно-грошових та ринкових відносин у Спарті, а отже, всіх пов'язаних із цим змін.

Ухвалений на початку IV ст. до н. е. закон Епігадея (Сергеев, 1963. С. 359), з одного боку, легітимізував соціально-економічні відносини, що склалися на той час, а з іншого – створив політичні,

власне інституційні умови для розвитку спартанського суспільства за афінським "сценарієм". Щоправда, трансформація владно-власницького привласнення у змішане суспільно-індивідуальне, ККл(С)Ве – у Кл(С)Пт та Кл(С)Пе, Кл(С)ПтПе, так само як й інших складових соціально-економічної системи, відбувалася відносно менш інтенсивно, що дозволило аристократам зберегти олігархічний характер політичної влади.

Щодо цього Спарта була не самотня. Подібні до спартанської соціально-економічні системи сформувалися і підтримувалися родовою аристократією в переважній більшості землеробських полісів Пелопоннесу та Середньої Греції. З одного боку, така подібність сприяла зближенню вказаних полісів, але, з іншого боку, між ними були відсутні розвинені безпосередні коопераційні зв'язки. Щоправда, опосередкованій кооперації між ними сприяли потужні торгові та ремісничі центри – Корінф, Мегари та Сікіон, які стали активними модераторами та каталізаторами "маркетизації" відносин між полісами. Однак вплив цієї "трійки" на *внутрішні* процеси в полісах – "колегах" по союзу був дуже обмеженим, зокрема тому, що їхнє членство в союзі не було безперервним. У цих умовах *синергетичні ефекти* взаємодії полісів були *слабовираженими*, але *спільні* для більшості полісів зовнішньоекономічні і зовнішньополітичні *інтереси* набули *імперативного характеру*.

Будова та структура Пелопоннеського союзу в основному відповідали зазначеним об'єктивним умовам та інтересам. *По-перше*, членство у союзі було добровільним, а вступ до союзу чи вихід із нього не супроводжувалися якимось силовим примусом. У всякому разі наявні історичні свідчення замовчують про подібні акції. *По-друге*, повага до автономії союзних полісів та невтручання у їхні внутрішні справи підтверджується відсутністю відомостей про примусову зміну їхніх політичних режимів. *По-третє*, у зборах представників союзних полісів кожен із них, незалежно від рівня розвитку та військової могутності, мав один голос. Постійно діюча владна група спілки, а також відповідні загальносоюзні атрибути (виборність, казна, внески тощо) були відсутні. Щоправда, рішення зборів

підлягали утвердженню спартанською апеллою. Проте вони були безпосередньо пов'язані з координацією військових чи інших спільних дій полісів у сфері зовнішніх відносин і лише *опосередковано* торкалися внутрішньополісних процесів.

Отже, на відміну від архе, у Пелопоннеському союзі домінували гетерархічні зв'язки. Пріоритети синархії та ієрархії не піддавалися сумніву лише у період спільних військових дій. З одного боку, така поміркована і слабо інституціоналізована централізація союзу не могла каталізувати активну відцентровість, а з іншого – не забезпечувала необхідними ресурсами для успішної довготривалої експансії за межі переважно землеробських районів Стародавньої Греції. Про це, зокрема, свідчить лише короткочасне панування Спарти над переможеними в Пелопоннеській війні полісами зруйнованої архе.

Таким чином, доцентрово-інтеграційні моделі Афіньської архе і Пелопоннеського союзу не витримали випробування новими соціально-економічними та інституційно-політичними викликами, тож роз'єднані поліси не змогли протистояти потужній македонській експансії. Проте грецька духовність та культура виявилися цілком конкурентоспроможними. Цю проблематику сподіваємося розглянути у наступній статті.

Література

1. История Европы (1988). Т. 1. Древняя Европа. Москва: Наука. 704 с.
2. Сергеев В. С. (1963). История Древней Греции. Москва: Изд-во восточной литературы. 531 с.

References

1. Ancient Europe (1988). In *History of Europe*, vol. 1. Moscow: Science [in Russian].
2. Sergeev, V. S. (1963). History of ancient Greece. Moscow: Publishing House of Oriental Literature [in Russian].

Надходження до редакції / Received – 17 січня 2025 року / January 17, 2025

Прорецензовано / Reviewed – 29 січня 2025 року / January 29, 2025

Підписано до друку / Signed to print – 25 березня 2025 року / March 25, 2025